

Н. В. Хамайко

ОСОБЛИВОСТІ ТА ХАРАКТЕР ДАВНЬОРУСЬКОЇ ГРИ У «ТАВЛІЇ» У ПИСЕМНИХ ТА ЕПІЧНИХ ЗГАДКАХ

У статті здійснено систематизацію і аналіз писемних та епічних згадок про гру в «тавлії», а також розглянуто питання її атрибуції.

Ключові слова: тавлії, гра, повчання, биліни, гральні фігури, гральна дошка.

Найдавніші згадки про «тавлії» у давньоруських джерелах стосуються дидактичної або епітимійної літератури. Церковні повчання і заборони звертають спеціальну увагу на такий спосіб провадження дозвілля, як настільні ігри. Ця заборона була запозичена з візантійських зразків і далі розвивалась у давньоруській літературі. Переписувачі, повторюючи відомий список назв ігор, поступово розширювали його, включаючи при цьому не лише азартні, а взагалі всі відомі їм, у тому числі й стратегії [Савенков, 1905, с. 65—91].

Давньоруські писемні джерела зберегли цілий ряд назв давніх ігор, до переліку яких входять ігри «сигами», «биричьемъ», «и шахы. и лѣкы. и тавлеи» [Розенкамф, 1829, с. 50—51; Словарь русского..., 1981, с. 201; Срезневский, 1903, с. 911; Гальковский, 1913, с. 34]. А мініатюра з Радзивилівського літопису ілюструє використання гральних костей в епізоді про кидання жереба для визначення язичницьких жертв під 883 р. (рис. 1, тут і далі див. кольорову вклейку). Відомі також археологічні знахідки давньоруських гральних фігурок, костей та гральних дощок.

Згадана серед решти гра «тавлїи» не дійшла до нашого часу, тож атрибуція її традиційно викликає труднощі. У більшості робіт, присвячених давньоруським іграм, тавліям виділена лише коротка згадка про їхнє існування. Розстановка пріоритетів у дослідженні

різних видів ігор теж історично склалася непропорційно. Так, Д. І. Саргін свого часу жалкував з приводу «надмірної» цікавості дослідників, спрямованої на вивчення шахів, у той час як більшість шашкових залишалась поза їхньою увагою [Саргін, 1915, с. X]. Порушити питання про необхідність дослідження походження давніх тавліїно-народних ігор намагався І. Л. Мейзеліс [Мейзеліс, 1959, с. 415], а потім і О. І. Кулічіхін [Куличихин, 1982, с. 28].

У французькій граматиці М. Н. Соколовського (1770) «тавлії» виступають перекладом *trictrac* (нарди) [Соколовский, 1804, с. 328], а у більш ранньому словнику Х. Целларія латинське *alea* пояснюється як «*игра в тавлеи, игра в кости. Bretspiel, Wurffel Spiel*» [Целларий, 1746, с. 9]. Найраніші академічні словники російської мови 1794 та 1822 рр. дають таке означення «*тавлеи*»: «*Игра, в которой мечут двумя игральными костями, и по числу точек, какое они покажут, ставят на соответственные сему числу места плитки, и далее переходят*» [Словарь Академии..., 1794, с. 6—7; Словарь Академии..., 1822, с. 657], тобто, йдеться про аналог нардів чи власне нарди. Проте у дещо пізнішому словнику під редакцією О. Х. Востокова тавлії пояснювались як «*стар. игральные кости*» [Словарь церковно-славянского..., 1847, с. 266].

О. Ф. Вельтман відзначив за старовинними реєстрами XVII—XVIII ст. Московської збройної палати, що «у описах розрізняються шахи і дошки шахові від тавлії і дощок тавліїних, які власне складають гру тріктрак, оскільки при тавліях згадуються і «*двѣ кости переметные*». Шашки ж, на думку дослідника, згадуються в описах як «саки» на 18 та 30

фігурок [Вельтман, 1844, с. 59]. У митному тарифі 1782 р. згадувалися «*игры шахматные и другого рода, кроме особо именованных, также тавлеи с прибором*», та окремо «*тавлеи всякие с прибором*» [Общий тариф, 1782, с. 47, 88].

У словнику В. І. Даля значення «тавлеи» ширше: «*стар. шашечница, игра в шашки; игра в кости на расчерченной для сего доске*» [Даль, 1866, с. 351]. Що ж до визначення самого слова «шашки», то він подає його надзвичайно широко. Серед інших варіантів у словниковій статті наведено означення «*всякий мелкий обрубочок, отрезочек, кубик; кость игральная с очками; бабка игральная, надкопытная коровья кость; точеный кружок, стопочка, для игры на доске в 64 клетки, и самая игра эта*» [Даль, 1866, с. 571]. Цей термін В. І. Даль наводить навіть для означення шахових фігур — «*Ферзь — старшая по царе шахматная шашка*» [Даль, 1866, с. 487]. Очевидно, таке широке розуміння шашок було поширеним, оскільки у словнику 1794 р. навіть самі шахи кваліфіковані як «*шашечная большая игра*» [Словарь Академии..., 1794, с. 485]. Можливо, саме під впливом В. І. Даля, І. І. Срезневський для давньоруського «тавлиѧ / тавлѣѧ» теж дав визначення: «*дощка для гри у шашки чи шахи, гра у шашки*» [Срезневский, 1903, с. 911].

Билинні «тавлії» ототожнював з шашками також П. І. Кеппен [Кеппен, 1822, с. 91]. Схоже, вважав їх близькими іграми і М. І. Костомаров [Костомаров, 1860, с. 144]. В. В. Стасов, розглядаючи билинні згадки про «шашки-шахматъ» та «тавлеи», навпаки, співвідніс *тавлії* з перськими нардами, близькими до європейського «трігтраку» [Стасов, 1868, с. 303—304; Стасов, 1894, с. 1218—1219]. О. Ф. Міллер, повторюючи загальною думку В. В. Стасова, водночас акцентував увагу на тому факті, що зазвичай руські богатирі грають у тавлії з іноземними царями, а також відзначив відмінності правил билинної гри тавлії від шахів, оскільки в них застосовується кидання кості, але й від нард теж, бо є згадка про те, як Добриня «просмотрел ступень шашечный». Останнє дослідник пояснив нашаруванням двох різних ігор [Миллер, 1869, с. 508—510].

І. П. Глазунов провів паралель між грою *tafl* скандинавських саг та «тавліями», вважаючи, що спочатку слово позначало «шахову дошку, а потім і різні ігри, переважно ж тавлії (*trictas, backgammon*)» [Глазунов, 1903, с. 156]. Подібний розвиток назви, але від латинського *tabula* чи грецького тавлюв, тавлуζειν припускав, з посиланням на пояснення В. О. Міллера та М. П. Попова, також І. Т. Савенков, який вважав, що «з дошки чи таблиці назва перейшла й на костяшки чи пішаки», а самі давньоруські тавлії ототожнював з нардами [Савенков 1905, с. 77—79].

Д. І. Саргін припустив, що у давньоруських джерелах, власне, шашки заховані під назвами «сіги», «шеги» [Саргін, 1915, с. 254—257]. «Тавлії, бірки і саки» з описів Збройної палати дослідник за кількістю фігурок ототожнив з різними іграми. Так, за Д. І. Саргіним, «саки» мали 18 фігурок і були тотожні гри «млин»; «тавлії» на 30 фігурок — це нарди, а «бірки» — гіпотетично солітер. На його думку, термін «тавлія» покривав усі фігурки (особливо рядові «пішаки»), що Д. І. Саргін аргументував випадками вжитку даного терміну в XVII—XVIII ст. у застосуванні до шашок і шахів [Саргін, 1915, с. 278—281]. Щоправда, його посилання на згадки «тавлій» у записках А. Т. Болотова (1738—1833) нічого не додавали, оскільки автор мемуарів ніде не уточнював характер гри [Болотов, 1871, с. 580]. У цьому Д. І. Саргін лише повторював уявлення шашкиста М. К. Гоняєва про поширення гри у шашки в Росії у XVII—XVIII ст. Та й Д. І. Саргін вже у вступній частині книги називав сучасних йому гравців у шашки «тавлістами» [Саргін, 1915, с. XIV]. На думку дослідника, витіснення терміна «тавлія» новим «шашка» почалося лише з впровадження нових правил гри із застосуванням «дамки» [Саргін, 1915, с. 281—282].

Починаючи з М. К. Гоняєва і Д. І. Саргіна, в історіографії виокремлюється нова лінія, представлена діючими гравцями та ентузіастами дослідження історії шахово-шашкових ігор. Для їхніх творів характерний популярний стиль, орієнтування на висвітлення передісторії свого улюбленого виду ігор та не завжди чітко представлення доробку попередників, через що часом незрозуміло, чи прийшов автор до певного висновку самостійно, чи лише перекладе думки, запозичені з творів попереднього періоду. Ще однією тенденцією даної лінії є спроба певної класифікації давніх ігор за ознакою їхньої «еволюції» у напрямі шахів чи шашок.

Так, зокрема визначення «шашкової гри» як гри одноманітними фігурами, запропоноване М. К. Гоняєвим, підтримав І. К. Мейзеліс, зазначивши при цьому, що сучасні шашки нетотожні давнім шашковим іграм, хоча і велися однаковими фігурами на спеціально розкресленій дошці [Мейзеліс, 1959, с. 411]. Відповідно, «шахові ігри» передбачають наявність фігур різних типів.

Щодо інформативності сюжетів гри у «шашки-шахматы, тавлеи золоченье» у билинних текстах думки розділилися. Л. М. Майков у оглядовій роботі, присвяченій билимам Володимирова циклу, пов'язував їх з шахами [Майков, 1863, с. 53, 56]. О. Ф. Міллер вважав, що у текстах «епічно нашарувалися дві різні гри» [Миллер, 1869, с. 508]. Ще більш обережну позицію демонстрували видавці, які відмовлялися від точної ідентифікації билинних описів, вважаючи їх збірними від давніх ігор.

В. Я. Пропп припустив, що у давньоруських билинах спочатку фігурувала давня гра з кістками, у подальшому витіснена шахами. З посиланням на О. Ф. Міллера він наводив варіант такої гри, де два гравця, у кожного з яких по шість квадратів, кидають білі й чорні камінчики, що вимагає від них великого хисту [Пропп, 1958, с. 363]. Це припущення різко відкинув І. М. Ліндер, натомість спробувавши дати своє пояснення. На двох сторінках тексту дослідник виклав аж чотири гіпотези походження гри *тавлії*, що остаточно заплутало і його розповідь, і уявлення читача. Спочатку І. М. Ліндер порівнював тавлії зі східними *нардами*, зауваживши, що в середньовіччі гра розповсюдилася Європою, де отримала назву «*трик-трак*», а згодом, і давньоруськими землями, вже під назвою «*тавлія*», однак не раніше, ніж у XII—XIII ст., базуючись на археологічних знахідках гральних костів-кубиків, що відрізнялися від видовжених, призначених для інших давніх ігор. Далі з посиланням на список XVI ст. «Бджоли» він припускає, що тавліями називалися у XVI—XVII ст. ігри з гральними костями, що у більш ранніх текстах фігурують під назвами «*зернь*», «*лѣки*»; а наприкінці порушує питання: що ж міг означати термін «*тавлѣя*», який з'явився на Русі значно раніше від самої гри? І робить висновок, що саме слово давньослов'янське, похідне від латинського *tabula*, а відтак і означає гральну дошку — «шахівницю». «Тавліями (велеями)», на його думку, називали й будь-які інші ігри, що велися на дошках [Ліндер, 1975, с. 142—143].

І. М. Ліндер заперечив і намагання В. Я. Проппа пояснити дивний розвиток ігрової стратегії з перемогою в три ходи незнанням співцями особливостей шахової гри і підміною її грою в тавлії [Пропп, 1958, с. 363]. Підхопивши припущення Б. М. Путілова про імовірне значення «заступ — шахова партія» [Путілов, 1986, с. 531—532], дослідник трактував три «заступи» у билинах як три партії поспіль [Ліндер, 1975, с. 142].

Нечітке означення гри в «*тавлії*» привела і Р. С. Ліпець. На противагу коментарю С. К. Шамбінаго про синонімічність тавлій шахам і шашкам [Древние..., 1938, с. 307], дослідниця слідом за В. В. Стасовим припускала наявність окремої гри, подібної до східних нардів. Аргументацію І. М. Ліндера про появу назви й самої гри [Ліндер, 1964, с. 102] Р. С. Ліпець вважала непереконливою. Вона дійшла висновку про тотожність тавлій не дощці-шахівниці, а самим різьбленим гральним фігурам і припускала, що в билинах цей термін означає вже шахові фігури [Ліпець, 1969, с. 277—278]. С. Г. Струмілін вирішив поєднати версії, акцентувавши увагу, що хоча латинське слово *tabula* й означає «дошка», в билинному епосі використовується як означення шахових фігур

[Струмілін, 1962, с. 100]. І. М. Ліндер відповів на ці заперечення новими припущеннями про те, що використаний у билинах термін «тавлії золочені» стосується лише декоративного оздоблення гральних дощок, але аж ніяк не власне фігур. Аргументами цьому виступали несинхронність археологічних, літературних і билинних матеріалів, з одного боку, і записи XVII ст. про багате, у тому числі золотом, декорування шахових дощок [Ліндер, 1984, с. 32—35].

О. І. Кулічіхін у темі свого дослідження повернувся до ідей Д. І. Саргіна і вбачав у слові «тавлії» синонім скоріш шашок, аніж шахів, аргументуючи свої висновки тотожністю термінів «шашки» й «тавлії» у XVIII ст., але одночасно постулюючи відсутність значних розбіжностей у давньоруський час власне між шахами та шашками [Куличихин, 1982, с. 28—29].

О. В. Кузьміна висловила інше припущення. Опираючись на використання у грі гральних кісток, вона співвіднесла з тавліями нарди. Поєднання ж тавлій і шахів у билинах, на її думку, відбулося внаслідок того, що у Давній Русі кості використовувалися не тільки у тавліях, але й у шахах, що привносило у гру елемент несподіванки. Таким чином, «тавлії золочені» у текстах билин виступають одночасно і шаховими фігурами, і гральними костями. Дослідниця припустила, що киданням кісток визначалося або чергування ходів у шаховій партії, або ж їхня кількість, яку міг зробити один гравець поспіль [Кузьміна, 2006, с. 177].

Незначна кількість і нечіткість джерельної інформації, що спричинила такі розбіжності у висновках дослідників як щодо самого терміна «тавлії», так і часу появи та суті самої гри на давньоруських землях, безперечно, залишає поле для подальших досліджень.

Найбільш рання згадка тавлій у писемних джерелах — це повчання зі збірки «Бджола» (ц.-сл. «книгы бчела»), створення якої відносять до візантійського середовища IX ст., а давньоруський її переклад до кінця XII — початку XIII ст., і яка існує у більш ніж у 20-ти списках XIV—XVIII ст. Фрагмент, який нас цікавить, засуджує неосвіченість християнської пастви: «*тавлѣи и шахы въ многихъ вась обрѣтаеми суть, а книгъ ни въ кого же, развѣ и въ малыхъ, но и ти таци же, якоже и не имѣюще*» [Семенов, 1893, л. 53 об.].

Оскільки збірка «Бджола», як і переважна більшість давньоруської повчальної літератури, є перекладом грецького взірця, адаптованого до місцевих реалій, то зіставлення обох варіантів, грецького і слов'янського, виявляє, що словам «тавлѣи и шахы» церковнослов'янського тексту відповідає грецьке «*πεττοῦς μὲν καὶ κύβους*» [Семенов, 1893, л. 53 об.]. Це дві найбільш популярні грецькі гри, одна з яких суто стратегічна — *πεττεία* (гра у шашки), інша, *κυβεία* (гра у кості),

азартна гра, що включає елемент випадковості. Г. Дж. Р. Маррей, досліджуючи історію їхнього розвітку, прийшов до висновку, що спочатку обидві назви означали окремі ігри, однак з часом поширилися й на цілий ряд інших, об'єднаних за принципом використання чи невикористання гральних кісток [Murray, 1951, с. 24—26].

Таке спостереження змушує припустити, що перекладач, розуміючи принцип грецьких ігор як стратегічного характеру, так і більш азартних — з гральними костями, вжив для означення їхніх слов'янських аналогів назви «тавліи и шахъ». Цьому сприяє також асоціація зі словом «таβλω», що існує в сучасній грецькій мові й є відповідником *нард*. Проте доречно було б з'ясувати докладніше, чи тотожне насправді давньоруське «тавліи» грецькому ταβλα/ταβλη [Lampe, 1961, р. 1370; Liddle, Scott, 1996, р. 1752], як це припускав свого часу І. Т. Савенков.

І принцип використання костей у грі, і, тим паче, співзвучність грецького і слов'янського слів, могли б бути аргументом на користь останнього. Втім, неважко помітити, що слов'янське слово *тавліи* стоїть не на місці грецького κύβου, як це мало б бути, а на місці πεττοῦς. Перекладач-слов'янин не переклав і грецьке «ταβλίζειν» («грати у кості або петтею») як «тавліи» в іншому епізоді тексту Кормчої, де натомість фігурує «отърицаемъ еп(с)помъ лѣка играти», що тлумачиться як «грати у кості» [Срезневский, 1902, с. 71; Словарь русского..., 1981, с. 201]. Тобто, тавлії все ж відрізнялися у його уявленнях від гри на вдачу.

Цікава паралель західноєвропейських середньовічних глосаріїв помічена Г. Дж. Марреем. За необхідності пояснити суть ігор типу *alea* чи *tabula* укладачі таких словників брали інформацію з латиномовних церковних текстів, що забороняли такі ігри як кліру, так і пастві, і намагалися співвіднести їх з наявними германськими відповідниками. Вибірка подібних термінів показала, що у багатьох випадках тлумачення хибні. Так, *alea* у більшості відповідає таким назвам, як *teblas* (Epinal Glossary, до 700 р.), *tefil* (Erfurt Glossary, до 800 р.), *zabel* (OHG. glossaries, X ст.), *tafel* (Aelfric's Vocabulary, близько 1000 р.) тощо. Це слово завжди означає настільну гру і ніколи не означає власне гру в кості, як це мало б бути в оригіналі. Ельфрік навіть додає до словникової статті, що *alea* грається з королем і гральними фігурами, не згадуючи при цьому про кості [Murray, 1951, с. 56—57].

У той же час, ідентичні назви могли належати різним іграм. Так, каталонські *marro*, *marro de punta* і сіцилійська *marrella*, що були атрибутовані Г. Дж. Р. Марреем як сучасні *шашки*, співзвучні французькій назві *mérelles á six tables* (1412) чи англійським давнім *five-penny morris*, *nine-*, *eleven-*, *twelve men's morris*,

відповідникам варіацій гри *млин* [Murray, 1951, с. 72, 46—47].

Важливо, що при цьому багато назв ігор включають слова типу *table*, *tafl*, *tavola*, що в усіх випадках означає розкреслену для гри дошку. Г. Дж. Р. Маррей зробив висновок, що оскільки прототип цих назв, латинське *tabula*, було запозичене для назви гри (можливо, у часи римського панування) у германські і кельтські мови, то такої гри в них до цього часу не було. Він зазначив, що більш давня германомовна назва звучить як *tafl* (*tæfl*, *zabel*), оскільки, імовірно, спочатку існувала тільки одна гра на дошці, так що не було потреби у кількох назвах. Тільки згодом, коли набувають популярності інші ігри, такі, як шахи і нарди, з'являються назви *skaktafl* і *kvadrutafl*. Схожа ситуація склалася і з грою типу *hnefatafl*, яка була широко розповсюджена у середньовіччі на північноєвропейських землях. В Уелсі вона отримала назву *gwyddbwyll*, а в Ірландії *fidchell*, у Лапландії *tablut*. У Греції ж подібна гра називалася *petteia*, а у Єгипті *siga*, *seega* [Murray, 1951, с. 56—57], фонетично подібно до давньоруського «сіги».

Тавлія фонетично схожа і з фінською назвою гри *tablut*, варіант якої записав К. Лінней у лопарів під час подорожі північною Швецією 1732 р., і з грецькою грою *таβλα*. Втім, між собою грецька і фінська ігри дуже відрізняються. *Tablut* є стратегічним боем між двома ворогуючими таборами суперників, у одного з яких є король, що й є основною ставкою в грі. *Tablut* по суті відповідає скандинавській грі *hnefatafl*, добре відомій у добу вікінгів [Murray, 1951, с. 55—64]. У той час, як *таβλα* фактично відповідає азартній грі *нарди*, де фішки по черговою переміщуються за кількістю ходів відповідно до значення кинутих кісток, і де стратегія має невисоке значення.

Через брак текстів про *тавлії* давньоруського часу, дослідники змушені були звертатися до пізніших джерел. Одне з них — «Слово св. Григорія про те, як спочатку погани кланялися ідолам» за списком XVI ст. Чудівського монастиря. Це антиязичницьке повчання — церковна проповідь, у якій використано переклад частини грецького тексту 39-го слова св. Григорія Богослова. Воно відоме у декількох списках XIV—XVI ст., з яких Чудівський — найбільш пізній і дуже розбавлений вставками. Зокрема та частина, де йдеться про ігри, — широке запозичення із «Слова св. Іоанна Златоуста про те, як погани вірували в ідолів» Софійської збірки XV ст. за одним виключенням. Власне фрази про ігри там немає [Гальковский, 1913, с. 34, 60].

Соф. рук., XV ст.

Но и мнози и нынѣ то творат.

А крстыаны са наричающе.

мосты. и просвѣты. и бдѣльники.

и чересь ѡгнь скачють

Чудів. рук., XVI ст.

но и мнози нне то твоятъ крстьяне са нарицающе.
а дѣла сотонина творатъ.
мосты чинятъ по мртвѣхъ и просвѣты. и бдѣльникѣхъ.
и биричьемъ играють. и шахы. и лѣки. и тавлѣи.
и чересь вгнь скачють.

Відсутність згаданої вставки в інших повчаннях змушує вважати її авторською у списку з Чудівського рукопису і відповідно датувати XVI ст. Суть гри з уривку ніяким чином зрозуміти не можна — тут подано лише перелік назв, однак з нього легко виділити тавлії як окрему гру, записану поряд з іншими: «биричьемъ... і шахы. и лѣки», а значить відмінну від них.

Більше відомостей про гру подає І. Є. Забелін у двотомному виданні «Домашній побут руських царів та цариць у XVI і XVII ст.» У описі хоромів кн. В. В. Голіцина, що включає список грального приладдя, зазначено: «6 шахматы слоновыя кости, и в том числѣ 2 шахматы большія, 2 меньшія, бирки, саки, тавлеи на блюдах» [Забелин, 1895, с. 727], де, як і в Чудівському рукопису, тавлії виступають серед чотирьох найпопулярніших на той час видів ігор: шахи, бірки, саки, тавлії. Усі вони належать до настільних ігор на різних дошках і з різними типами фігурок, про що свідчить фрагмент листування: «Указаль великій государь ... взятъ изъ Оружейной палаты доски шахматныя, тавлейныя, сачныя, бирковыя, шахматы, саки, тавлеи, бирки и прислать наскоро сегожь числа» [Забелин, 1901, с. 746].

Що ж до відомостей про характер гри у XVII ст., то тут, на жаль, прямі описи відсутні. Найголовнішою ознакою залишається присутність у грі костей, а значить і визначення тавлій як стратегії чи гри з елементом випадковості. Частина згадок про «кости» в описах стосуються лише оздоблення дошок: «доски тавлейныя с костью, а в нихъ тавлеи въ нагалище суконномъ красномъ»; «доски простыя тавлейныя нарезаны костью съ тавлеи дерев. немецкими» [Забелин, 1895, с. 555, 562]. Більш конкретні згадки про «двѣ кости переметныя» та 30 гральних фігурок, характерні для нардів [Вельтман, 1844, с. 59], а також вираз «четвероуголень аки кости тавлейныя» [Словарь русского языка, 1980, с. 374]. Цікаво, що вираз «тавлеи немецкие» повторюється і в билинах, що підтверджує здогад О. Ф. Міллера про поширення гри у Європі, навіть за умови її східного походження [Міллер, 1869, с. 508].

Тексти билин зберігалися в усній формі і були записані лише у XVII—XIX ст., тож закономірно підпадають під категорію свідочств з імовірною похибкою у вигляді пізніх нашарувань: додатків і замін, що у свою чергу змушує ставитись до них з певною часткою скепсису. Втім, беззаперечно й те, що билини включають

інформацію, якої, на жаль, позбавлені більш авторитетні письмові свідчення.

Тавлії згадуються у кількох билинах, причому лише тих, створення яких тяжіє до давньоруського часу. До київського циклу належать «Михайло Потик», «Ставр Годинович», «Ілля Муромець і Калин-цар», «Добриня Микитович та Альоша Попович» та «Добриня і Василь Казимирович», до новгородського — «Садко». Вагомість гри у давньоруському середовищі підкреслюється у билинах серйозністю ставок: життя, просватання («Михайло Потик», «Добриня і Василь Казимирович»), особиста свобода («Михайло Потик», «Ставр Годинович», «Садко»), данина за 12 років і зворотне обернення у данники, сам Київ-град («Ставр Годинович», «Михайло Потик»). До того ж, гра позиціонується як богатирська чеснота, що доступна не кожному і важить нарівні з іншими видами поєдинків: боротьбою, стрільбою з лука.

Уривки, що включають описи гри, вже неодноразово аналізувалися дослідниками. Ключовим питанням обговорення билинних сюжетів, з одного боку, стали пошуки аргументації синонімічності шахів і тавлій, з іншого — обґрунтування можливості завершення гри у критично короткі терміни, як правило, в три ходи. Дивний процес гри («ступень ступил — недоступил», «переступил»), незвичність «шахових» термінів («заступ», «ступень», грати «тавляями») і швидкість перемоги одного з гравців (у три-чотири ходи-«заступи») пояснювалися незнанням співцями особливостей шахової гри [Путилов, 1986, с. 531—532], пізнішою заміною назви тавлій шахами при залишеному описі гри у тавлії [Пропп, 1958, с. 363], існуванням особливої давньоруської термінології [Линдер, 1975, с. 140—144], відмінністю гри у давньоруський час [Кузьмина, 2006; Куличихин, 1982, с. 28—29]. Така розбіжність версій вимагає ще раз звернутися до самих билинних текстів.

Перше, що привертає увагу, — це версія про синонімічність понять «тавлія» та «дошка для гри», що аргументувалася фонетичною схожістю латинського слова *tabula*, яке власне і означає «дошка», і слова «тавлія», часто вживаного у билинних текстах. Одразу впадає у вічі нетотожність «тавлій» і дошки-шахівниці. Якщо у билині «Михайло Потик» ця розмежованість неоднозначна, і під певним кутом зору ще може бути витлумачена як синонімічність понять «дошки шахові» і «тавлії золочені»:

Поиграем-ко во доски мы шахматны,

В дорои тавлеи золоченые [Былины, 1958, т. 2, с. 15],

то у билинах про Ставра Годиновича і Садка така різниця беззаперечна:

1) Приказал принестъ дощечку шахматну,

Понаставитъ золоты тавлейчки [Авенариус, 1902, с. 62];

2) *И скоро Садко наряжается...*

И берет он шахматницу дорогу

Со золотыми тавлями,

Со темя дороги вольящеты [Древние российские..., 1938, с. 293—294].

Тобто з упевненістю можна констатувати не лише відмінність понять «тавлія» та «гральна дошка» у билинах, а й наявність гральних фігур, які мають назву «тавлій».

У билині про Ставра Годиновича в одному з епізодів замість «тавлій» зустрічаємо «пешецьки»:

Принесли ноньци-де пешецьки точёныя,

Принесли-де как дощецьку да позолочену [Онучков, 1904, с. 119].

І І. М. Ліндер, і О. В. Кузьміна, спираючись на те, що у XVIII—XIX ст. в Росії шахи називали «шашковою грою», приймають такий аргумент на користь шахів. Однак така заміна скоріш може свідчити про однотипність фігур-тавлій на відміну від шахів, у яких фігури різного вигляду [пор. означення шашок у В. Даля: Даль, 1882, с. 644].

Найбільш проблематичним було пояснити термінологію, застосовану співцями билин:

1) заступ, «ступень», «тавлеюшку ступити»;

2) ступив — недоступив — призаступив/переступив;

3) ходу не дав, з дошки зігнав;

4) «поиграл», «впросак попал», ступити нікуди (фінал).

Якщо вислови «ступити нікуди» з билини про Добриню і Василя Казимировича (у значенні «мат» королю) або «з дошки зігнав» у билині про Ставра (взяття фігури супротивника) цілком можливо ототожнити з шахами, а вислів «впросак попал» надто невизначений для якихось чітких висновків; то фраза «ходу не дав» у середині гри, як в одному з варіантів билини про Ставра Годиновича [Онучков, 1904, с. 119], ніяк не зіставляється з реаліями гри у шахи, де такий варіант неможливий, як неможливий, і взагалі незрозумілий, широкочислений у текстах билин розвиток гри типу «недоступив — переступив», який власне у шахах немає сенсу. Втім, О. В. Кузьміна намагалася пояснити ці епізоди як шахові ходи, оформивши свою тезу як «недоступив» — зробив перший хід, вивів свої фігури, однак не досяг фігур суперника, «призаступив» — оголосив шах, поставив свою фігуру в бойову позицію відносно чужого короля, при цьому неминуче ввів її в лави суперника, навіть взяв одну з ворожих фігур [Кузьміна, 2006, с. 177—178].

Найбільше обговорення викликали малозрозумілі терміни «заступ», «ступень», «тавлеюшку ступити». І. М. Ліндер, вбачаючи в них певну етапність і в той же час не знаходячи їм чіткого пояснення у шаховій партії, вирішив перевести їх на інший рівень. Таким чином, залученням припущення Б. М. Путілова про тотожність по-

нять «гра» — «заступ» і народних приказок, таких як «одна гра — не втіха», «одна гра — не виграш» він вирішив проблему, ототожнивши «заступ» та ігрову партію. Уривки ж, які не вписувалися у таку гіпотезу, (тут вже приймаючи тезу В. Я. Проппа про недосвідченість билинних співців у шахах) були оголошені пізніми несвідомими змінами текстів [Ліндер, 1975, с. 136—139]. Однак таким способом питання вирішено бути не могло, і такі невідповідності, як «тавлеюшку ступив» або ж після пари «заступів» — «та игра была поиграна» залишилися.

О. В. Кузьміна припустила можливість використання у шаховій грі костей під назвою «тавлій», за допомогою яких визначалися ходи-заступи — або їхня черговість, або кількість, що пояснювало можливість мату за 2—3 ходи [Кузьміна, 2006, с. 177]. Це, а також наявність у грі такої мети, як взяття короля («царя») суперника, робило таку ідею цілком життєспроможною, якби не билинна термінологія.

Дійсно, кості можуть використовуватися у варіанті шахів під назвою «Чотири сезони», описаній у «Книзі ігор» (1283) іспанського короля Альфонса X, а також її східний аналог у Аль-Біруні. Однак за такого варіанту в грі беруть участь не два гравці, як описано у билинах, а чотири з відмінною стартовою позицією по кутах дошки [Murray, 1913, p. 68]. Інший варіант гри, як варіант шахів з використанням 7-сторонньої гральної кості — це «великі шахи» на дошці 12×12 з «Книги ігор» та ісламський «облонг» з 16-клітинковою дошкою [Conradini, 1995, p. 125—127]. У звичайну ж шахову гру з двома суперниками за тією ж «Книгою ігор» кості також могли залучатися для прискорення гри [Steiger, 1941, p. 24]. Використання костей у звичайній шаховій грі згадують й італійські джерела XI ст. [Gamer, 1954, p. 739].

Наразі нам залишається невідомим, чи використовувалися у давньоруській шаховій грі гральні кості. Однак навіть залучення костей у процес гри не може пояснити вислів «первую ступень ступил — недоступил, вторую ступень ступил — переступил». Якщо термін «недоступив» ще можна витлумачити, як «не досяг мети», тобто не поставив мат королю, то «переступив / призаступив» — не має пояснення, бо переступити / призаступити, тобто потрапити кудись за межі бажаної позиції (у даному випадку — взяття короля) у шахах неможливо (враховуючи дислокацію фігур у дебюті, а особливо у стрімкому її розвитку з використанням костей, коли король пасивного гравця може навіть не зрушити з місця).

Отже, доводиться констатувати, що «шахова» теорія за детального розгляду виявляється малопридатною для атрибуції описаної у билинах гри. У той же час, ці сюжети розкривають деякі

особливості гри, на які варто звернути увагу як ключові у вирішенні питання про її тип і характер:

1) дорогі гральні набори — золочені (золоті)/різьблені фігури, золочена дошка:

В дороги тавлеи золоченье [Былины, 1958, т. 2, с. 15];

И берет он шахматницу дорогу

Со золотыми тавлеями,

С темя дороги вольящеты...

Спускался он на сине море,

Садился он на шахматницу золоту [Древние российские..., 1938, с. 231—232];

Тавлеи вольящеты (литі або різьблені) [Песни, собранные Киреевским, 1861, с. 86];

Стал с ним в шахматы играть

Золотыми тавлеями [Древние российские..., 1938, с. 95].

2) гра на дошці фігурами:

Наставили они дощечку ту шахматну,

Начали по дощечке ходить-гулять [Песни..., 1861, ч. 1, с. 103];

3) етапи гри у вигляді заступів / «ступеней»:

Стали тут тавлейками заступывать,

Стали по доске ходить-гулять [Авенариус, 1902, с. 62];

Первую заступь заступовали, —

И ту посол поиграл,

Другую заступовали, —

И другую посол же поиграл [Былины, 1958, т. 2, с. 134];

4) критично короткі терміни гри (2—3 ходи у кожного гравця):

В первый раз посол ступил —

Ко Владимиру не доступил;

В другой ступил — призаступил,

В третий раз ступил — игру повыиграл,

Шах да и мат, да и тавлейки под доску [Авенариус, 1902, с. 62],

Как Владимир князь стольно-киевский,

Он ступень ступил, да не доступил,

Он другой ступил, да переступил,

А третий раз да она впросак попал [Былины, 1954, с. 237];

5) необов'язковість переходу ходу від одного гравця до іншого:

Садился Чурила играть с ей во шахматы:

Еще раз-то он играл, да ю поиграл,

Еще другой-то играл да ю поиграл,

А третий-то раз ей и ступить не дал [Библиотека..., 1988, с. 383];

6) можливість закриття ходу фігурам суперника:

В другой-де раз ступил, да им ходу не дал [Онучков, 1904, с. 119];

7) взяття ворожих фігур з наступним прибиранням їх з дошки:

А во третий раз ступил, дак их с доски сгонил [Онучков, 1904, с. 119];

8) перемога — досягнення певної позиції співвідношення сил на полі (гіпотетично — у разі закриття ходу королю):

Шах да и мат, да и тавлейки под доску [Авенариус, 1902, с. 62],

Подернули столы белодубовые,

Раздернули тавлеи вольящеты.

Первую тавлеюшку царь ступил,

Другую тавлеюшку Добрыня Никитич млад,

Третью тавлеюшку царь ступил,

Четвертую Добрыня Никитич млад:

Больше царю ступить некуда,

Та игра была поиграна [Песни, собранные Киреевским, 1861, с. 85].

Було б надзвичайно привабливим вважати необхідною у грі наявність умовного «короля», який був основною ставкою гри, що водночас зближувало б її зі скандинавською грою *hne-fatafl*. Описи билин цьому однозначно не суперечать, однак і не мають прямих доказів. Тож доводиться констатувати лише наявність двох гравців з таборами фігур-суперників і ведення гри етапами-заступами, у ході яких можна «недоступити», «переступити» чи перемогти (влучно потрапивши на певну позицію?). По черговість ходів суперників необов'язкова. У ході гри один з суперників може знімати з дошки фігури іншого, або закривати їм хід. Перемогу один з гравців отримує у разі закриття ходу ворожим фігурам (гіпотетично — королю). Фігури при цьому дорогої роботи — золочені, золоті, литі, різьблені, як власне й дошка — дорога, золочена, що робить гру не просто популярною за частотою згадок у билинах, а дорогою, навіть деякою мірою елітарною. Грати в неї, втім, здатні лише найкращі богатири, що говорить про її військово-стратегічний характер.

Цікаво також, що з билинних героїв у настільній грі за різними варіаціями грають добрі молодці Добриня Микитович, Михайло Потик, чернігівський боярин Ставр Гоудинович і його дружина Василиса Микулишна, анонімні добрі молодці у похідному шатрі під час відпочинку і новгородський купець Садко. Натомість Альоша Попович ні в одному з варіантів билин ні в якій грі не грає, що, імовірно, відбиває модель поведінки з виключенням тих «героїчних звичок», проти яких були спрямовані давньоруські церковні заборони.

Г. Ф. Корзухіна, проаналізувавши археологічні знахідки гральних фігурок з давньоруських комплексів X—XIII ст., звернула увагу на зникнення не пізніше початку XI ст. поширених у X ст. об'ємних скляних та кістяних фігурок, що знаходять аналогії у Скандинавії, зробивши висновок про скандинавське походження репрезентованої такими наборами гри та синхронність її виходу з моди процесам відтоку варязьких найманців з Русі [Корзухина, 1963, с. 85—101].

За типами фігурок і їхнім складом, а також за наявністю гральних костей, такі гральні набори X — початку XI ст. (рис. II, 16—28) повністю відповідають північноєвропейським

наборам для військово-стратегічної гри *hnefatafl* (*tafl*). Лише у середині XI—XII ст. з'являється новий тип фігурок — круглих плоских фішок з отворами, які повністю повторюють синхронні візантійські народів (рис. II, 8—10, 15). Надалі, у XIII—XIV ст. вони втрачають отвір у центрі й виглядають вже звичними нам шашковими фігурками (рис. II, 1—3, 6, 7). Так само присутні в комплексах і гральні кості, хоча їхня форма різко змінюється від вдовжених паралелепіпедів до більш звичних сучасному оку кубиків (рис. II, 4, 5, 11).

Г. Ф. Корзухіна загалом мала рацію щодо верхньої межі масового побутування наборів типу *hnefatafl* на території Русі. Вони є характерними для т.зв. «дружинної» культури X ст. та побуту воєнізованих товариств купців на шляху з варяг у греки. Але характерні північноєвропейські фігурки XI—XII ст., виготовлені з моржевої кістки, нещодавно виявлені в горизонті заможної садиби Київського Подолу XII ст. [Сагайдак, Хамайко, Вергун, 2008, т. II, с. 137—139; 2008, с. 266—267; Сагайдак, Хамайко, Комар, 2009, с. 29] (рис. II, 12—14), все ж свідчать про збереження популярності скандинавської гри *hnefatafl* і надалі, принаймні у колах купців, також як і воїнів, оспіваних за винахідливість у билинах.

Однотипні фігурки X ст., звичайно ж, могли використовуватися не тільки для такої військово-стратегічної гри, як *hnefatafl*, де присутній король як головна мішень у грі, а й для простіших ігор (сьогодні класифікованих, як шашкові), зокрема, як *млнн*, розмітки для якої відомі в давньоруських матеріалах [Рыбина, 1997, с. 110—111]. При цьому, фігурки могли використовуватися як для однієї гри, так і для іншої, відрізняючись при цьому лише введенням чи вилученням за потреби фігури короля і кількістю потрібних пішаків для кожного з партнерів [див.: Хамайко, 2012, с. 126—127; Хамайко, 2016, с. 52, 56].

З поширенням на Русі у XII ст. нової загальноєвропейської стратегічної гри у шахи, гра *hnefatafl*, відповідником якої можуть виступати давньоруські *тавлії*, починає забуватися, однак сам термін переходить на інші настільні ігри з використанням дошки, гральних фігурок і костей, у першу чергу, нарди, запозичення яких з Візантії виглядає цілком закономірним, з огляду на обсяги візантійських впливів на культуру Давньої Русі у XI—XIII ст. До часу запису давньоруських билинних циклів військово-стратегічні ігри почали асоціюватися виключно з шахами та шашками, тож оповідачам було все складніше й складніше зрозуміти й пояснити слухачам зміст вміння та доблесті героїв гри у тавлії. Саме внаслідок цього і виникла дивна збірна назва билинної гри «шашки-шахматы-тавліи».

- Авенариус В. П.* Книга былин. — М., 1902. — 412 с.
Библиотека русского фольклора. — М., 1988. — Т. 1. Былины. — 576 с.
Болотов А. Т. Записки. — СПб., 1871. — Т. 2. — Ч. VIII—XIV. — 1120 стлб., ил.
Былины / Подгот. текста, вступ. статья и комментарии В. Я. Проппа и Б. Н. Путилова. — М., 1958. — Т. 1, 2. — LXIII-563, 519 с.
Былины (Библиотека поэта). Малая серия. Издание третье. — Л., 1954. — 330 с.
Вельтман А. Московская оружейная палата. — М., 1844. — VIII. 171, 74 с., 35 л. ил.
Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. — М., 1913. — Т. 2. — 308 с.
Глазунов И. Древне-северные саги и песни скальдов в переводах русских писателей. — СПб., 1903. — [VIII], 264 с.
Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — М., 1866. — Т. IV. — 704 с.
Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. — СПб.; М., 1882. — Т. 4. — 704 с.
Древние российские стихотворения, собранные Киршею Даниловым / Подгот. текста, статьи и комментарии С. К. Шамбинаго. — М., 1938. — 312 с.
Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. — М., 1895. — Т. 1. Домашний быт русских царей в XVI и XVII ст. — Ч. 1. — 759 с., 6 скл. л. с ил.
Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI и XVII ст. — М., 1901. — Т. 2. Домашний быт русских цариц в XVI и XVII ст. — 788 с., VIII табл. с ил.
Кеппен П. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. — М., 1822. — 120 с.
Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси // СА. — 1963. — № 4. — С. 85—102.
Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях. — СПб., 1860. — [2], 428, [4] с.
Кузьмина О. В. Особенности игры в шахматы в Древней Руси // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Специальный выпуск «Философия, отечественная история, право, педагогика, политология, культура, лингвистика». — 2006. — С. 176—180.
Куличихин А. И. История развития русских шашек. — М., 1982. — 47 с.
Линдер И. М. Шахматы на Руси. — М., 1964. — 164 с.
Линдер И. М. Шахматы на Руси. Изд. 2-е, доп. и перераб. — М., 1975. — 207 с. : ил.
Линдер И. М. Шахматные реалии в былинах // Советская этнография. — 1984. — № 3. — С. 29—40.
Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. — М., 1969. — 302 с. : ил.
Майков Л. О былинах Владимирского цикла. — СПб., 1863. — [2], 139 с.
Мейзелс И. Л. К истории шахмат на Руси // Шахматы за 1957 год. — М., 1959. — С. 403—425.
Миллер О. Ф. Илья Муромец и богатырство Киевское: Сравнительно-критические наблюдения над слоевым составом народного русского эпоса. — СПб., 1869. — 895 с.
Общий тариф для всех портов и пограничных таможен Российской империи, кроме Астрахани, Оренбурга и Сибири. — СПб., 1782. — 184 с.

- Онучков Н. Е.* Печорские былины. — СПб., 1904. — X, XLVI, 424 с.
- Песни, собранные П. Н. Рыбниковым.* — М., 1861. — Ч. 1. Народные былины, старины и побывальщины. — 524 с.
- Песни, собранные П. В. Киреевским.* — М., 1861. — Ч. 1. — Вып. 2. — 96, XXVI с.
- Пропф В. Я.* Русский героический эпос. — М., 1958. — 638 с.
- Путилов Б. Н.* Примечания // Былины: Сборник (Б-ка поэта. Большая серия). — Л., 1986. — С. 489—536.
- Розенкамф Г. А.* Обзорение Кормчей книги в историческом виде. — М., 1829. — 274 с.
- Рыбина Е. А.* Шапки, «мельница», шахматы // Древняя Русь. Культура и быт. — М., 1997. — С. 110—114.
- Савенков И. Т.* К вопросу об эволюции шахматной игры. Сравнительно-этнографический очерк // Этнографическое обозрение. — М., 1905. — С. 1—128.
- Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. І.* Новые находки древнерусских игральных фигурок из Киева // Стародавній Искоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. II. — С. 137—145.
- Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Вергун О. І.* Нові дослідження торгівельно-ремісничих садиб давньокиївського Подолу // АДУ 2008. — К., 2009. — С. 264—267.
- Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В.* Спазький розкоп Давньокиївського Подолу // Пам'ятки України. — 2015. — № 5—6 (травень—червень). Києво-Поділ. Археологічні дослідження. — С. 20—31.
- Саргин Д. И.* Древность игр в шапки и шахматы. — М., 1915. — 396 с.
- Семенов В.* Древняя русская Пчела по Пергаменному списку // СОРЯС. — Т. 54. — № 4. — СПб., 1893. — С. 1—444.
- Словарь Академии Российской.* — СПб., 1794. — Ч. VI. — 1064, 4 стлб., 62 с.
- Словарь Академии Российской, по азбучному порядку расположенный.* — СПб., 1822. — Ч. VI. — [2] с., 1142 стлб., 1 с.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1980. — Вып. 7. — 404 с.
- Словарь русского языка XI—XVII вв.* — М., 1981. — Вып. 8. — 352 с.
- Словарь церковно-славянского и русского языка, составленный вторым отделением Императорской Академии наук.* — СПб., 1847. — Т. 4. — 487, 4 с.
- Соколовский М.* Сокращенная французская грамматика. — М., 1804. — 278 с.
- Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1902. — Т. II. — 1802 стлб.
- Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. — СПб., 1903. — Т. III. — 1684 стлб., 272 стлб., 13 с.
- Стасов В.* Происхождение русских былин // Вестник Европы. — СПб., 1868. — Т. IV. — С. 292—345.
- Стасов В. В.* Собрание сочинений. — СПб., 1894. — Т. III. — 1790 с.
- Струмилин С. Г.* Шах да и мат да и под доску // Наука и жизнь. — 1962. — № 1. — С. 100—101.
- Хамайко Н. В.* Гральний набір з заплавного кургану Шестовиці // Археологія і давня історія України. — 2012. — Вип. 8. Колекції Наукових фондів ІА НАН України. Джерела та дослідження. — С. 121—128.
- Хамайко Н. В.* Кам'яні гральні фігурки з Шестовицького городища // АДІУ. — 2016. — Вип. 1(18). Колекції Наукових фондів ІА НАН України. Проблеми та відкриття. — С. 51—57, кольор. вкл.
- Целларий Х.* Краткой латинской лексикон: с российским и немецким переводом. — СПб., 1746. — 404, 154 с.
- Contadini A.* Islamic Ivory Chess Pieces, Draughtsmen and Dice // Islamic Art in the Ashmolean Museum. — Oxford, 1995. — Part 1. — P. 111—147.
- Gamer H. M.* The Earliest Evidence of Chess in Western Literature: The Einsiedeln Verses // Speculum (Medieval Academy of America). — October, 1954. — 29 (4). — P. 734—750.
- Lampe G. W. H.* A Patristic Greek Lexicon. — Oxford, 1961. — 1568 p.
- Liddle H. G., Scott R. A.* Greek-English Lexicon. — Oxford, 1996. — 1705 p.
- Murray H. J. R.* A History of Chess. — Oxford, 1913. — 900 p.
- Murray H. J. R.* A History of Board-games Other Than Chess. — Oxford, 1951. — 269 p.
- Steiger A. (ed.)* Alfonso el Sabio, Libros de acedrex, dados e tablas. Das Schachzabelbuch König Alfons des Weisen. — Geneve-Zurich, 1941. — XXX-448 p., fig., pl.

Н. В. Хамайко

ОСОБЕННОСТИ И ХАРАКТЕР ДРЕВНЕРУССКОЙ ИГРЫ В «ТАВЛЕИ» В ПИСЬМЕННЫХ И ЭПИЧЕСКИХ УПОМИНАНИЯХ

Древнерусская поучительная и эпитимийно-каноническая литература включает целый ряд названий игр, среди которых фигурирует и игра в «тавлеи», не дошедшая до наших дней. Краткость упоминаний не дает возможности ни четко атрибутировать игру, ни определить правила и способы ее ведения. Возможность немного прояснить этот вопрос дает народный эпос, записанный в виде былин и песен этнографами XVII—XIX вв. По этим сведениям, игра в тавлеи велась дорогими золочеными наборами на дорогих же золоченых досках, что возводит ее в разряд элитарных; этапы игры представляют собой «заступы/ступени», а победа достается игроку, достигшему определенного соотношения сил на поле; в ряде случаев речь идет о короле, как основной ставке в игре.

Археологический материал также включает находки игральные фигурок разных типов (объемные фигурные, плоские дисковидные фишки, игральные кости), что свидетельствует о наличии разных видов игр. Для комплексов X — начала XI вв. характерно наличие наборов однотипных фигурок, во многих случаях дополненных королями, что говорит о стратегическом характере игры, и/или игральными костями, служащими уже атрибутом азартности. Во второй половине XI—XII вв. такие наборы исчезают, уступая место другой стратегической игре — шахматам и азартной игре из разряда нард, лишь изредка появляясь в контекстах, связанных с торговой средой и скандинавским влиянием.

Ключевые слова: тавлеи, игра, поучения, былины, игральные фигурки, игральная доска.

N. V. Khamaiko

**CHARACTERISTIC FEATURES
OF THE OLD RUS GAME «TAVLEYA»
IN WRITTEN AND EPIC SOURCES**

Old Rus edifying and penance-canonical literature includes a number of game titles, among which the game of «Tavleya» was, which is not known now. Short references do not allow attributing the game or determining its rules and methods. In the 17th—19th centuries ethnographers recorded many folk epics and songs, which allows to clarify the question partially. According to that reports, the game was playing with expensive gilded figurines on the expensive gilt boards that elevates it to the category of the elite ones; stages of the game were called «zastup» or «stupen», and the victory went to the player who reached a certain ba-

lance of forces on the board. In some cases the «king» was the basic rate in the game.

Archaeological material also contains gaming pieces of different types (figurate, flat disc-shaped counters, dice), which indicates that the games were of different types. The complexes of 10th—early 11th centuries are characterized with the sets with the gaming pieces of the same type, often supplemented with «kings», which indicates the strategic nature of a game and/or dice and means gambling. In the 2nd half of the 11th—12th centuries such sets disappeared, giving way to other strategic games of chance, such as chess and backgammon-like. However the mentioned sets were found occasionally in the context relating to the trading environment and Scandinavian influence.

Key words: Tavleyi, game, teachings, epics, playing pieces, game board.

Одержано 1.06.2016

I

II

Кидання жереба, Радзивилівський літопис (I); типи давньоруських нешахових гральних фігурок (II): 1—3, 6—10, 15 — народів; 4, 5, 11, 16, 23 — гральні кістки; 12—14, 17—22, 24—28 — тавліїні (1, 6 — Лучеськ; 2 — Стара Русса; 3—5 — Булгар; 8—15, 26 — Київ; 16—20 — Чернігів; 23—25, 27, 28 — Шестовиця)